
Teorijsko određenje totalitarizma

RADULE KNEŽEVIĆ*

Sažetak

Totalitarizam, toliko prisutan u suvremenom političkom diskursu, uočen između dva svjetska rata, definiran je 1950-ih godina i ponovno otkriven od sredine 1970-ih, kao teorijski koncept još uvijek izaziva rasprave, ali je mjerodavan i nezamjenjiv u politologijskoj analizi. U tom kontekstu autor razmatra izvornost i teorijsko određenje totalitarizma u radovima H. Arendt, R. Arona i C. Leforta s jedne, te C. Friedricha, Z. Brzezinskog i F. Neumanna s druge strane, a napose u recentnoj politologijsko-povijesnoj studiji B. Bruneteaua.

Ključne riječi: totalitaran, totalitarizam, totalitarna bit, totalitarni sindrom, totalitarna diktatura, ideokracija, jednostranački režim, nesmiljeni teror

Pridjev totalitaran i imenica totalitarizam, toliko prisutni u suvremenom političkom žargonu, vuku podrijetlo od latinske riječi *totus*, koja znači čitav, ukupan, sveobuhvatan. Ta se potpunost odnosi na stupanj dominacije ili kontrole i/ili vlasti koja se nad društvom uspostavlja u određenom tipu političkih režima. Riječ je, dakle, o sveobuhvatnoj dominaciji ili svestvlasti nad društvom.¹ Ali, totalitarizam ne izražava samo ideju o nečemu što obuhvaća i prekriva sve, već označava i ekstenziju te kao njezine izvedenice: prodor i intenzitet. Načelo totalitarizma novost je u političkoj teoriji. Radi se o tomu da su politički sistemi do teorijskoga konstrukta totalitarizma definirani ili u okviru legitimiteta, ili prakticiranja vlasti ili, pak, na temelju broja vlastodržaca (vladavina jednoga ili više ljudi itd.). Totalitarizam uvodi drugi kriterij čitanja odnosno unosi izvornost koja se ne može zanemariti.² Jer, riječ je o "oznaci poretka koji to zapravo nije, pokreta kojemu je do mirovanja, države koja nadilazi – ali i niječe – sve što je o državi bilo znano, društva koje je skućenije (ako i postoji) no u bilo kojoj verziji odnosa

* Dr. sc. Radule Knežević je direktor i glavni urednik Nakladno-istraživačkog zavoda Politička kultura u Zagrebu.

1 Usp. Ž. Puhovski, "Ušća svestvlasti", u: H. Arendt, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996, str. 260.

2 G. Sartori, *Demokratija, šta je to?*, CID, Podgorica, 2001, str. 170.

društvo-država, ideologije koja, odista, postaje materijalnom snagom, riječju o odlučujućem političkom terminu 20. stoljeća, u odnosu na koji se profilira-ju politička teorija i praksa suvremenosti. Unatoč tomu što je sam pojam, uza svu svoju proširenost, ili baš zbog nje, striktno teorijski ostao dvojbennim, on je makar i u kritički pripravljenim uporabnim verzijama, prihvaćen kao mjerodavan za bitnu novinu suvremene politike u svoj njezinoj protežnosti – i neprihvatljivosti.”³ Posljednjih deset godina 20. stoljeća pokazale su domašaje i granice jedne od verzija totalitarizma. No, ta činjenica ne znači, još uvijek, arhiviranje svega što je tim pojmom kroz desetljeća označavano. Ona, možda, omogućuje promišljeniju raspravu, kao što izvornost totalitarizma pomaže da se on razumije i objasne teškoće na koje koncept nailazi.

1.

Svojim djelom *Origins of Totalitarianism (I. Antisemitism, II. Imperialism, III. Totalitarianism)* [1951] Hannah Arendt započinje nastojanje da se stvori teorija totalitarizma.⁴ Riječ je o “remek-djelu” (P. Ricoeur) koje autoricu svrstava uz bok Hobbesa, Hegela, Milla ili Marxa.⁵ To je prva sistematska analiza totalitarizma napisana neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. U spisu H. Arendt pokazuje uspostavu totalitarističkog svjetonazora i načine njegove realizacije; njegovo djelovanje na razini gibanja te, napokon, poretka. Pri tomu ona totalitarizam strogo ograničava u vremenu i prostoru, uzimajući u obzir Hitlerov i Staljinov režim.⁶

Totalitarizam se bitno razlikuje od ostalih oblika političke represije koje poznajemo – kao što su despocija, tiranija i diktatura – po specifičnoj povezanosti totalitarne ideologije i terora. Masovnom primjenom terora proiz-

3 Ž. Puhovski, “Ušća svesti”, *nav. dj.*, str. 260.

4 Određenja totalitarizma obično se dijele na esencijalistička i fenomenološka. Esencijalistička određenja definiraju totalitarizam pomoću jedne ili više njegovih bitnih odlika. Ta je odlika ili odlike ono što ga razlikuje ne samo od sasvim drugačijih političkih sistema npr. demokracije, već i od onih najbližijih npr. diktatura, despocija itd. Po tom shvaćanju H. Arendt utemeljuje esencijalističku teoriju totalitarizma. Fenomenološko određenje totalitarizma prikazuje, pak, njegove najznačajnije činitelje. Utemeljitelj fenomenološke ili, kako to formulira M. Jänicke, „tradicionalne teorije totalitarizma” jest Carl J. Friedrich. (Usp. M. Jänicke, *Totalitäre Herrschaft. Anatomie eines politischen Begriffes*, Berlin, 1971, str. 126).

5 Usp. B. Crick, “On Rereading *The Origins of Totalitarianism*”, *Social Research*, XLIV/I, proljeće 1977.

6 U ovaj pregled H. Arendt „ispravno nije uvrstila talijanski fašizam i više se koncentrirala na nacizam nego na staljinizam” (G. Sartori, *nav. dj.*, str. 171). Dokaz da fašistička diktatura nije totalitarna za H. Arendt jest, napose, to da su političke osude u njoj bile malobrojne ili relativno blage. Čini mi se da je zaključak B. Bruneteaua kako je između fašizma i nacizma „razlika u stupnju totalitarnoga pritiska” onaj pogled koji iskazuje rezultate suvremenih istraživanja. (Usp. B. Bruneteau, *Totalitarizmi*, str. 46). „Nacistički režim postao je otvoreno totalitaran i otvoreno zločinački tek po izbijanju rata, 1. rujna 1939.” (H. Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu*, Politička kultura, Zagreb, 2002, str. 68). Staljinistički režim postao je totalitaran, smatra H. Arendt, od 1930. godine.

vodi se izoliranost i osamljenost. On ukida svaku autonomnu aktivnost ljudi. Totalitarizam se ne zadovoljava time da kao tiranija izoliranjem ljudi ništi njihove političke sposobnosti, dakle, područje javnog života, već "proizvođenjem" osamljenosti – osjećaja nepripadanja svijetu – uništava privatni život, ljudski život kao cjelinu. Stoga je osamljenost bit totalitarne vladavine.⁷

Gdje je god došao na vlast, uspostavio je potpuno nove političke institucije i razorio sve društvene, pravne i političke okvire zemlje. Bez obzira na posebnu nacionalnu tradiciju ili osobit duhovni izvor svoje ideologije, totalitarna vladavina uvijek pretvara klase u mase, stranački sustav zamjenjuje ne jednostranačkom diktaturom nego masovnim pokretom, središte moći premješta s vojske na policiju i vodi vanjsku politiku koja vodi osvajanju svijeta.⁸

Masovno je društvo preduvjet, a teror suština totalitarne dominacije. Totalitarizam može uspostaviti svoju dominaciju samo nad modernim masama, koje su proistekle iz propasti klasnog sistema i rušenja društvene strukture. To je dosad nepoznati oblik organizacije, koji svu svoju djelatnost posvećuje dominaciji nad masama: oko vođe koji utjelovljuje pokret i udahnuje mu svoj pokretački poticaj, simpatizeri, članovi stranke i članovi elitnih formacija tvore sukcesivne slojeve kojima je zadaća da destiliraju stvarnost kako bi ispunili ponor koji razdvaja središnju ideologijsku fikciju od vanjskoga svijeta. Taj je totalitarni aparat zaokupljen udvostručivanjem ustanova (država udvojena partijom, birokracija policijom itd.) da bi uvijek bio u stanju efektivnu vlast premještati iza brojnih vanjskih ukrasa. On se, dakle, ne odlikuje monolitizmom nego umnožavanjem rivalskih instancija. Ne spuštajući se s vrha "autoritarne hijerarhije" vlast se rasprostire iz unutarnjosti jedne "bezoblične organizacije sposobne da razori vlast stvarnosti."⁹ Od države čija je stabilnost bila prepreka dinamici pokreta ostala je samo kulisa.

Pravi organ ovoga režima jest policija (ne vojska). Kad su stvarni protivnici "odstranjeni", ona pojam "sumnjivih osoba" zamjenjuje pojmom "objektivnih neprijatelja" čija, pak, definicija ovisi o okolnostima, a sve u funkciji parametara izvedenih iz ideologije. Otuda teror koji je bit totalitarizma i otuda proizlazi sistem koncentracijskih logora u kojima H. Arendt vidi "središnju instituciju vlasti" i najistaknutiju točku totalitarizma.

Teror se provodi u ime ideologije koja režimu pruža legitimnost na koju se on poziva. Kao princip procjenjivanja i organizacije stvarnosti obilježen

7 Vidi, H. Arendt, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996, str. 236. „Jedna je od lukavih značajki totalitarnih vladavina u našem stoljeću da svojim protivnicima ne daju umrijeti 'uzvišenom, dramatičnom smrću mučenika'“. Totalitarna ih država pušta da „nestanu u nijemoj bezimčnosti“, nadajući se da postoje „crne rupe zaborava“. Ali, „u-vijek će ostati bar jedan čovjek da ispriča priču“. (H. Arendt, *Eichmann u Jerusalemu*, nav. izd., str. 215.)

8 H. Arendt, *Totalitarizam*, nav. izd., str. 218. i dr.

9 *Ibid.*, str.117.

manihejskom percepcijom, kao misao izrečena u milenarističkim terminima, te kao diskurs prožet pseudoznanstvenošću, ideologija ispunjava želju za koherentnošću i predvidljivošću koja je ukotvljena u totalitarnom načinu mišljenja. Dakle, "ideologija je doslovce ono što joj ime govori: logika jedne ideje. Njezin predmet je povijest, na koju se primjenjuje 'ideja', rezultat te primjene nije skup tvrdnji o nečemu što jest, nego razvijanje jednoga procesa koji je u neprestanoj promjeni. Ideologija razmatra tijekom događaja kao da ona slijedi isti 'zakon' kao i logično izlaganje njezine 'ideje'."¹⁰

Prinuda postaje totalna upravo u trenutku kada zakon pomisli da je neposredno uglavljen u zakone povijesti i prirode kojima čovječanstvo služi samo kao prijenosnik.

Ali, totalitarna vlast, poput tiranije, nosi klice vlastite propasti. Jer, kako to pokazuje H. Arendt, svaki kraj u povijesti sadrži i novi početak; novo započinjanje, mada 'organizirana osamljenost' prijeti uništiti svijet prije nego što je novi početak koji nastaje iz tog kraja imao vremena učvrstiti se.¹¹

2.

Polazeći od iznimno važnog mjesta koje u totalitarnim režimima ima ideologija, neki istraživači totalitarizam određuju sa stajališta ideologije. Takvo stajalište zastupa Raymond Aron u svom čuvenom djelu *Démocratie et totalitarisme*. On upravo ideologiju smatra bitnim novumom totalitarizma u usporedbi sa sličnim režimima u povijesti. Zato je totalitarizam ništa drugo do politička posljedica, odnosno otjelotvorenje ideologije u društvenom životu. Ideologija despotizmu daje novi lik jer prvi put u povijesti zagovara ne samo radikalnu promjenu društva već i samog čovjeka, odnosno njegove prirode. Zato će Aron te režime nazvati "ideologijskim" ili "ideokracijama". Czeslaw Milosz koristio je, za njih, sličan ali vjerojatno primjereniji izraz – "logokracije".

Sprega "ideologijske sumanutosti i policijskog terora" u "najistaknutijem" razdoblju Staljinova režima (1934-1938. i 1949-1952) ono je što ideologiju diže u bitnu odrednicu totalitarizma. Jer svi "patološki oblici" despotizma ne mogu se "zamisliti izvan ideologijskog ludila, makar ono kod većine izazivalo više sumnjičavosti nego vjere".¹²

Totalitarizam se, po Aronu, sastoji od pet glavnih elemenata:

"1. Do totalitarizma dolazi u režimu koji jednoj stranci daje monopol na političku djelatnost.

10 *Ibid.*, str. 228-229.

11 *Ibid.*, str. 240.

12 R. Aron, *Demokracija i totalitarizam*, knj. Z. Stojanovića, Sremski Karlovci-Noví Sad, 1997., str. 251. Vidi također izbor iz Aronovih teorijsko-političkih spisa objavljen u nas pod naslovom ovoga glasovitoga spisa: R. Aron, *Demokracija i totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1995.

2. Monopolistička stranka je animirana ili naoružana ideologijom kojoj daje apsolutan autoritet i koja zato postaje službena državna istina.

3. Da bi proširila tu službenu istinu, država od svoje strane sama prisvaja dva monopola, monopol na sredstva nasilja i monopol na sredstva propagande. Svim sredstvima komuniciranja, radijem, televizijom i tiskom dirigira i naređuje im država i njezini predstavnici.

4. Najveći broj ekonomskih i profesionalnih aktivnosti podčinjene su državi i, u izvjesnom smislu, postaju njezin dio. Budući da je država neodvojiva od svoje ideologije, najveći broj ekonomskih i profesionalnih aktivnosti pod utjecajem su službene istine.

5. Budući da je sada sve aktivnost države, svaka je aktivnost u ekonomskoj ili profesionalnoj aktivnosti ujedno i ideologijska. Posljedica je politizacija, pretvaranje svih mogućih grešaka pojedinca u ideologijske i, konačno, teror koji je u isto vrijeme i policijski i ideologijski.¹³

Podrobnija analiza pojedinih elemenata vodila je Arona zaključku da se "kao suštinski elementi za definiranje totalitarizma mogu smatrati ili monopol stranke, ili etatizacija ekonomije ili ideologijski teror. Fenomen je cjevit kada su spomenuti elementi objedinjeni i u potpunosti ostvareni."¹⁴

Aron, međutim, ne poistovjećuje shvatljivost i nužnost te sprege. Jasno je da su svi različiti elementi objedinjeni, ali činjenica da su oni to bili u mnogim slučajevima, ne dokazuje da to uvijek i mora biti, ili da svaki režim monopolističke stranke nužno dovodi do ideologijskog terora. U toj analizi Aron smatra napose važnim tri pitanja. Prvo, koliko je riječ o povijesno specifičnom fenomenu, a koliko o ponavljanju već poznatih povijesnih fenomena; drugo, koliko je sovjetski totalitarizam moguće ili nemoguće usporediti s drugim totalitarističkim režimima, posebno s nacionalsocijalističkim i, treće, u kojoj je mjeri nužno da jednostranački režim ili režim sveobuhvatnog planiranja bude totalitaristički. Što se zadnjeg pitanja tiče, Aron će jasno pokazati da svaki "jednostranački sistem u industrijskim društvima nosi u sebi *opasnost* totalitarnoga razvoja." Što se posljednjeg pitanja tiče, tu Aron razmatra niz argumenta koji negiraju srodnost dva totalitarizma. Njegov je, međutim, temeljni zaključak da su "razlike i srodnosti ova dva totalitarizma neosporni. Sličnosti su toliko izražene da se u njima ne može vidjeti puka slučajnost. S druge strane, razlike u inspiraciji, ideje, ciljevi, jako su očigledne da bi se bez ostatka prihvatio stav o suštinskoj srodnosti dva režima."¹⁵ "U dvadesetom stoljeću postoje autoritarni režimi koji nisu jednostranački, a s druge strane postoje jednostranački sistemi koji ne postaju totalitarni, koji ne razvijaju neku službenu ideologiju; koji ne žele svojom ideologijom modelirati sve djelatnosti. Postoje jednos-

13 *Ibid.*, str. 283-284.

14 *Ibid.*, str. 284.

15 *Ibid.*, str. 290. U svojoj analizi Aron će se pozvati na „djelo u kojem se najtemeljitiije govori o srodnostima dva totalitarizma“, spis H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*.

tranački sistemi u kojima država ne apsorpira društvo i u kojima se ideologija ne širi tako bezumno kao u sovjetskom slučaju".¹⁶ Na prvo pitanje, tj. izvornost staljinističkog totalitarizma u odnosu na povijesne presedane, on odgovara analizom teorija o sovjetskom režimu. Aronova analiza pokazuje da su boljševici otkrili jednu do tada nepoznatu tehniku industrijalizacije. Nju je primijenio politički režim koji je spoj apsolutne vlasti i mnogobrojne birokracije kojoj pripadaju sve funkcije tehnologijskoga, ekonomskog, administrativnog i ideologijskog upravljanja u društvu. Taj birokratski apsolutizam neodoljivo podsjeća na starije birokratske apsolutizme. U mnogim orijentalnim carstvima postojale su slične institucije. Ipak, proturječan i zanimljiv karakter daje mu činjenica da birokratski apsolutizam ne isključuje revolucionarnu volju. I dalje ga pokreće volja za širenjem, ideologijom i moći, on u sebi nosi ideologijski monopol, nameće ortodoksnost svim građanima.

Ali, "dok su se stari despotizmi pozivali na neku religiju, ovaj se režim poziva na jednu ideologiju zapadnog podrijetla koja želi biti racionalna i koja se odnosi na samu stvarnost. Uviđamo originalnost sinteze; uobičajenim obilježjima birokratskog despotizma pridružuju se volja za promjenom koju ima revolucionarna stranka i ideologija racionalističke inspiracije koja je i sama kritika stvarnosti. I konačno, moderno industrijsko društvo je sovjetskom režimu dalo sredstva za akciju kojima nijedan stariji despotizam nije raspolagao – monopol nad sredstvima za uvjeravanje i nove tehnike psihološkog djelovanja. U orijentalnom despotizmu nije se težilo stvaranju novog čovjeka, a nije se čekao ni kraj pretpovijesti."¹⁷

3.

Za Claudea Leforta je totalitarizam povijesna inovacija. U *Uvodu* u poznatu zbirku eseja *La Complication. Retour sur le communisme* (1999)¹⁸ on, moglo bi se reći, rezimira i/ili reformulira svoja razmatranja, napose u knjigama *L'investissement démocratique* i *Essais sur le politique*¹⁹, i pokazuje da to-

16 *Ibid.*, str. 285.

17 *Ibid.*, str. 315.

18 Hrvatski prijevod objavljen je godinu dana kasnije pod naslovom *Prijepor o komunizmu*, Politička kultura, Zagreb, 2000, s pogovorom R. Kalanja u kojemu je izložen Lefortov intelektualni razvoj i njegovi bitni teorijski pogledi.

19 Lefortovo poimanje totalitarizma napose u spisima *L'invention démocratique* i *Essais sur le politique*, kako to pokazuje D. Lalović, moguće je sažeti u pet karakterističnih značajki. Prvo, totalitarizam je za Leforta originalan politički režim. Drugo, totalitarizam staljinističke provenijencije nije revolucionarna već, dapače, nerevolucionarno zatvoreno i bespovijesno društvo. Treće, u suglasju s H. Arendt, Lefort smatra da totalitarizam nije režim kojeg određuje posvemašnja dominacija političkoga nad svim drugim sferama ljudske egzistencije već onaj tip poretka koji ukida političko kao takvo. Četvrto je nakana i volja da se otkloni demokratska nedeterminiranost. Peto, totalitarni sistem ne doseže svoje ciljeve. (Vidi, D. Lalović "Demokratska invencija pred totalitarnim izazovom", u: Claude Lefort, *Demokratska invencija*, Barbat, Zagreb, 2000, posebice str. 13-21).

talitarizmom označujemo režim u kojemu je nemoguće locirati fokus vlasti: "ne može se smatrati da on počiva bilo u jednome (monarhu, despotu ili tiraninu) bilo u nekolicini (aristokracija ili oligarhija), a niti u narodu u pravom smislu te riječi, ako pod narodom podrazumijevamo cjelokupnost pojedinaca kojima svojstvo građanina ne priznaju oni koji vladaju nego zakon."²⁰ Kako u totalitarizmu nestaje razgraničenje između onoga što jest političko i onoga što nije političko, Lefort smatra da u takvim režimima sve postaje političko, odnosno da više ništa nije političko.²¹ Riječ je o tomu da tu doista više nema pojedinačne ili kolektivne djelatnosti, kao niti odnosa između osoba ili skupinâ, bilo u ekonomskoj i društvenoj bilo u kulturnoj sferi, koji bi bili neovisni. I dalje, ono što se definira kao odlučivanje i političko djelovanje, uvijek nosi biljeg fokusa autoriteta, bez obzira na opseg njegova djelovanja. Nad svim se nadvila stranka kao izraz društvene vlasti. Stoga je odredba totalitaran "dobar atribut za objašnjavanje dolaska na svijet tipa dominacije u kojoj su istodobno izbrisani i znakovi podjele na vladatelje i povlaštenike i znakovi razgraničenja između vlasti, zakona i znanja, baš kao i znakovi diferenciranosti sferâ ljudske djelatnosti, a na način da načelo ustanove društvenoga bude svedeno u okvir pretpostavljene stvarnosti, odnosno drugačije rečeno, da se provede svojevrsno zatvaranje društvenoga u sâmo sebe."²²

Zato će Lefort zaključiti da totalitarni režim nije moguće svesti na despotizam, tiraniju ili diktaturu analogno onima što su se u našem stoljeću pojavljivali u zemljama Latinske Amerike ili jugoistočne Azije, odnosno na demokraciju koja je zastranila u egalitarizam već je posrijedi povijesna inovacija.²³ Otuda slijedi upozorenje da oni povjesničari i istraživači uopće koji npr. u komunizmu "vide samo proizvod političke volje", ne dopiru do primjerene razine analize. Jer, taj sustav prkosi svakoj političkoj analizi (u užem smislu riječi), baš kao i svakoj samo ekonomskoj ili sociologijskoj analizi. "Kako možemo izlučiti udjel političkog djelovanja ondje gdje se istodobno brišu i granice političkog i granice prava, ekonomije i društvene organizacije."²⁴ Zato govoriti o prodoru politike u sve oblasti egzistencije, čak i kad su one doista stavljene u pitanje, za Leforta znači "samo ostati na ideji hipertiranije, hiperdiktature ili hiperdespotizma." Pri tome Lefort podsjeća da vlast tirana ne načinje društvo u dubini, ona ostaje na površini i provodi se u znaku samovolje; da diktator u modernim društvima na svojoj intervenciji gradi privid legitimnosti; dok se vlast despota smješta u neku višu sferu, primjerice u boga ili bogove; pokazujući kako je komunistička vlast posve različita: "njezino je usidrenje kolektivni organ kojem su podređene

20 *Prijepor o komunizmu*, str. 11.

21 *Ibid.*

22 *Ibid.*

23 *Ibid.*, str. 12.

24 *Ibid.*, str. 136.

sve ustanove, sve moguće veze između skupina i između pojedinaca. Točnije, smatra se da im upravo taj organ daje život i da je on sâma njihova duša.”²⁵

Refleksije C. Leforta tu ne zastaju. On se pita za izvore totalitarizma. Reći da se on mogao roditi samo u 20. stoljeću, Lefort ne smatra dovoljnim, već precizira da je to bilo stoljeće u kojemu se sve ubrzanije stvarao svjetski prostor, stoljeće u kojemu sve više stupaju u dodir zemlje međusobno neusporedivih razina razvijenosti, tradicije i političkih struktura.²⁶ Stoga Lefort svoju prvu zadaću vidi kao povratak u konkretno, misleći pri tome na stajalište Marcela Maussa, kako je potrebno “da razne društvene stvari uspijevamo sagledati u konkretnome, takve kakve jesu.” Jer, “u društvima dohvaćamo više od ideja ili pravila, dohvaćamo ljude, skupine i ponašanja”.²⁷ Slijedeći to nadahnuće – koje implicira raskid i s intelektualizmom i s empirizmom, s dvije temeljne perspektive moderne znanosti – Lefort u svojoj analizi dopire do međusobne isprepletenosti političkih i društvenih te ekonomskih, pravnih, moralnih i fizičkih činjenica, definirajući te činjenice bez unaprijed stvorenih stavova, što mu omogućuje da ih dohvaća takve kakve se one nameću u okviru promatranoga društva.²⁸ To istodobno Lefortovu analizu uzdiže u jednu od važnih teorijsko-političkih refleksija o totalitarizmu u drugoj polovici 20. stoljeća.

4.

Napose u politologijskoj literaturi, dugo je u 20. stoljeću dominirao Friedrichov idealtipski pojam totalitarizma. Njegov teorijski opis i klasifikacija novog tipa autokracije započeo je u radu “The Unique Character of Totalitarian Society” objavljenom 1953. godine. Osnovna ideja toga spisa jest da su totalitarna društva fašizma i komunizma u osnovi ista, odnosno da imaju više međusobne sličnosti nego što je imaju s drugim sistemima vlade i država.²⁹

Tri godine kasnije on će zajedno sa svojim učenicom Zbigniewom K. Brzezinskim u poznatom, danas već klasičnom spisu, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, formulirati u šest točaka totalitarni “sindrom” : 1. jedna ideologija, 2. jedna stranka koju na tipičan način vodi jedan čovjek, 3. teroristička policija, 4. monopol komunikacija, 5. oružani monopol i 6. centralistički upravljana ekonomija.³⁰

25 *Ibid.*

26 *Ibid.*, str. 12.

27 *Ibid.*, str. 13.

28 *Ibid.*, str. 134, 181, 14 i dr.

29 C. J. Friedrich, “The Unique Character of Totalitarian Society”, u: *Totalitarianism*, br. 191, str. 5.

30 C. J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York, Washington, London, 1956, str. 9.

Poblize odredbe totalitarnog "sindroma" Friedrich i Brzezinski opisuju ovako:

1. Kao učenje službena ideologija obuhvaća sve oblasti ljudskog života, proklamira tisućugodišnje carstvo na zemlji i radikalno odbacivanje postojećeg društva,

2. Hijerarhijski i oligarhijski izgrađenu i, u načelu, od jednog šefa vođenu masovnu stranku koja jedina ima formalnu vlast, a kao baza obuhvaća manji postotak ukupnog stanovništva. Ta manjina (ne prelazi 10%) strasno je i beskompromisno odana ideologiji. Stranka je ili nadređena birokraciji ili je s njom potpuno isprepletana,

3. Tajna teroristička policija koja, po nalogu totalitarnog vladatelja, preuzima kontrolu nad društvom i državom, ali i nad samom strankom. Ona ne progoni samo otvorene neprijatelje režima nego i samovlasno izabrane skupine stanovništva, takozvane potencijalne neprijatelje (Židove i "klasne neprijatelje"),

4. Postoji gotovo potpun monopol kontrole nad svim djelotvornim sredstvima masovne komunikacije koji osiguravaju vladanje ljudima kakvo dotad nije postojalo,

5. Postoji oružani monopol političkog vodstva koji praktično znači iščezavanje svake mogućnosti oružanog otpora,

6. Centralizirana kontrola i upravljanje cjelokupnom masovnom privredom koja je podčinjena planiranju.³¹

Svoje određenje totalitarizma Friedrich je mijenjao i dopunjavao više puta. Trinaest godina poslije spisa napisanog zajedno sa Z. K. Brzezinskim, C. J. Friedrich ovako je formulirao svoju konačnu verziju određenja totalitarizma. Totalitarizam ima sljedeće odlike: 1. službenu totalitarističku ideologiju, 2. jednu monolitnu, hijerarhijski organiziranu, masovnu stranku koju obično predvodi diktator, 3. razvijenu tajnu policiju i 4. tri vrste monopolističke kontrole: nad sredstvima masovnog komuniciranja, vojskom i organizacijama centralno-planske privrede.³²

Po Friedrichovu mišljenju "totalitarna diktatura" spada u red autokracija, ali se njezina novina sastoji u tome što je prilagođena modernim industrijskim društvima. Riječ je o tomu da su u modernom društvu i masovnoj demokraciji diktature povezane s tehnički razvijenijim sredstvima vlasti odnosno s modernom organizacijom formi i metoda vlasti pomoću kojih se provodi potpuna politička kontrola u službi ideologijski motiviranoga prevratničkog pokreta.³³ I dalje, totalitarizam je "perverzija demokracije" jer isključuje načelo diobe vlasti i nasuprot konstitucionalizmu nastupa "model" totalitarizma.

31 C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski, *nav. dj.*, str. 9-10.

32 C. J. Friedrich, M. Curtis, B. Barber, *Totalitarianism in Perspective*, Three Views, New York, 1969.

33 C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski, *nav. dj.*, str. 21.

Po mišljenju politologa Leonarda Schapiroa elementi Friedrichova opisa totalitarnog sindroma bili su dobro odabrani, ali su u njima izmiješane karakterne odlike totalitarizma i *instrumenti vladanja*. Stoga je Schapiro ponudio svoje određenje totalitarizma koje je mješavina dvaju osnovnih pristupa fenomenu totalitarizma. Karakterne odlike čine: vođa, podređenost pravnog poretka, kontrola nad privatnom moralnošću, stalna mobilizacija i legitimnost utemeljena u masovnoj potpori; dok u instrumente vladanja spadaju. ideologija, stranka, administrativni aparat države.³⁴

U svojim kasnijim studijama o totalitarizmu Z. K. Brzezinski će totalitarizam definirati kao sistem kojim tehnološki modernim instrumentima političke moći rukuje centralizirano vodstvo jednog elitnog pokreta u svrhu da se na temelju određenih, od vodstva objavljenih ideoloških predodžbi u atmosferi iznuđene jednodušnosti cjelokupnog stanovništva, prouzroči totalna društvena revolucija, uključujući manipulaciju ljudima. Tako su u ovom određenju totalitarizma stopljeni: tehnologija, politički centralizam, elita, ideologija, s ciljem da se izvede ne samo totalna društvena revolucija već i manipulacija.³⁵

I dalje, Brzezinski pokazuje tri odlike koje totalitarizam razlikuju i od tradicionalnih diktatura i od tradicionalnih elemenata predindustrijskih društava, te napokon od suvremenih jednostranačkih političkih režima. Prvo, ideologija totalitarizma daje cjelovitu kritiku prethodnih oblika društvene organizacije, ali i putokaz odnosno recept potpune rekonstrukcije društva i čovjeka. Drugo, iz apsolutističkog karaktera svoje ideologije totalitarni pokreti izvode svoju vlast mimo i preko moralnih, zakonskih ili drugih ograničenja, ali i opravdanje čak i najbrutalnijih postupaka učvršćenja svoje vlasti i istodobno propagiraju svoju ideologiju. Treće, novina se sastoji u onome što proizlazi iz kombinacije prvih dvaju stavova, a to je "organizacijska prinuda" koja apsorpira ili uništava sve društvene skupine koje bi mogle zastupati stajalište makar i pasivnog otpora društva totalitarnom pokretu.

Nasuprot tomu u definiranju razlika između demokratskih i autoritarnih (totalitarnih) država, F. Neumann određuje temeljne značajke totalitarizma na pet identičnih ključnih faktora i političkih tehnika. Prvi je "prijelaz od države koja se temelji na zakonima, u policijsku državu. Vladavina zakona znači pretpostavku u korist građanskih prava, a protiv državne prinude. U totalitarnoj državi ta je pretpostavka obrnuta."³⁶ Drugi faktor je prijelaz od raspršene vlasti u liberalnim državama u koncentraciju vlasti totalitarnih režima. Ta koncentracija može se razlikovati i po formi i po

34 Usp. L. Schapiro, *Totalitarianism*, Macmillan, London, 1972.

35 Z. K. Brzezinski, "Totalitarianism and Rationality" u: *The American Political Science Review*, 50/1956, str. 754.

36 F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1992., str. 207.

stupnju. No, ni u kojoj totalitarnoj državi nema mjesta za različite liberalne načine raspodjele vlasti kao što su dioba vlasti, federalizam, funkcionirajući višestranački sistem, dvodomni sistem itd.³⁷ Međutim, ta dva elementa nalazimo i u apsolutnoj monarhiji. Ono što odvaja odnosno razlikuje totalitarizam jest "monopolistička državna stranka". Ta uloga monopolističke stranke implicira četvrti element totalitarne diktature: prijelaz od pluralističke u totalitarnu kontrolu nad društvom. "Društvo se više ne razlikuje od države; ono je totalno prožeto političkom vlašću. Kontrola društva, koja je sada podjednako važna kao i kontrola nad državom, postiže se sljedećim metodama: princip vođe – čime se nameće vodstvo vrha i odgovornost prema vrhu, sinkroniziranje svih društvenih organizacija ne samo u svrhu kontrole nad njima nego i zato da bi ih država mogla bolje koristiti; stvaranje stupnjevane elite – koja vladajućima omogućuje unutarnju kontrolu masa i prikrivanje izvanjske manipulacije; atomiziranje i izoliranje pojedinaca; pretvaranje kulture u propagandu."³⁸

I peto, *differencia specifica* totalitarizma spram demokratskog poretka jest oslanjanje na teror; uporaba neproračunljivog nasilja kao stalne prijetnje individui.³⁹

5.

Za B. Bruneteaua⁴⁰ totalitarizam je specifični način apsolutne vladavine u 20. stoljeću koji su, od Hitlerove Njemačke do Pola Pota, udružili, posebice, sustav jedne stranke, mesijansku ideologiju i maksimalno pribjegavanje teror. Riječ je o teorijskom konceptu koji je uočen između dva svjetska rata, iskovan 1950-ih godina i ponovno otkriven od sredine 1970-ih; konceptu koji izaziva kritiku zbog teškoće da izrazi sve nijanse stvarnosti, ali koji je nužan i nezamjenjiv u politološkoj i pravnoj analizi.⁴¹ Te kritike koje koncept totalitarizma i danas čine prijepornim prigovaraju mu da je previše apstraktan, da traži "bit" totalitarnih vladavina zanemarujući kompleksnu zbilju koju društvena povijest iznosi na vidjelo, kao i da je odveć sveobuhvatan jer daje prednost identičnosti oblika vlasti uz opasnost da zanemari pojedinačnost iskustva zabilježena u utopijama i različitim kontekstima. Drugo od čega polazi B. Bruneteau jest činjenica da različite discipline pridaju totalitarizmu, kao teorijskoj kategoriji istraživanja političkih fenomena, nejednako i različito mjesto. "Za filozofe koji uvijek nastoje postaviti

37 *Ibid.*

38 *Ibid.*, str. 208.

39 Nastavno na tu tvrdnju Neumann piše: „Moramo međutim biti oprezni, te totalitarnu diktaturu ne smijemo jednostavno smatrati vladavinom nasilja. Istina je da takvi režimi ne mogu opstati bez nasilja. No, ne bi mogli opstati ni vlasti duže vrijeme bez stanovite identifikacije potlačenog puka sa svojim vođama.“ (*Ibid.*, str. 208).

40 Spis *Les Totalitarismes*, objavljen 1999, preveden je na hrvatski jezik ove godine. Usp. Bernard Bruneteau, *Totalitarizmi*, Politička kultura, Zagreb, 2002.

41 B. Bruneteau, *nav. dj.*, str. 52.

problem 'dobre vlasti', on ostaje jedna od raspoloživih ideja kako bi se tragedija 20. stoljeća uzdigla na plan svijesti. Za politologe, barem one koji ne kane u društvenom raspršiti pojam političkog režima, on je krajnja ideja prepoznatljiva u nekim situacijama. Za povjesničare koji iskazuju trajnu strast prema jedinstvenosti on je često samo 'teorija okvir' istaknuta u bibliografiji ne bi li se bolje prekrila njegova odsutnost u analizi."⁴²

Pokazujući produktivan odnos prema tim različitim "primjenama" teorije totalitarizma, Bruneteau sebi zadaje dvostruku zadaću. Ponajprije nastoji jasno pokazati operativno obilježje koncepta kao sredstva za razumijevanje nekih sustava dominacije. "Ako je traženje totalitarne 'biti' možda samo stvar političke filozofije, isticanje usporednosti ili sumjerljivosti preživjelih iskustava u srcu tih sustava", nedvojbeno, smatra autor, pripada području povjesničara i politologa. Pri tome Bruneteau koncept ne pretvara u kruti instrument i njemu podvrgnutu zbilju. Njegov je stav da "jedna kategorija kao što je totalitarizam nije dana jednom za svagda nego je, naprotiv, otvorena i podložna reviziji na temelju novih spoznaja, onih koje nam otkrivaju, primjerice, posve relativnu pasivnost građanskih društava izloženih tom obliku dominacije. Uporaba će, dakle, biti prilagodljiva, ali će ići u smjeru bitnoga: otkrivanju totalitarne namjere, one koja ide za izgradnjom novoga ljudskog roda uklanjanjem svake diferencijacije unutar jedne velike sakralizirane Cjeline (nacije, rase ili klasa), i to u pojedinačnosti njezinih putova stvaranja." Ova napomena objašnjava zašto se autor, ne bez oklijevanja, "odlučio za formulaciju *totalitarizmi*."⁴³

S obzirom na vrijeme nastanka i oblikovanja, uporaba koncepta totalitarizma uvijek je, smatra Bruneteau, bila i "politički zalog". Koncept totalitarizma nastao je od tridesetih godina do pedesetih godina 20. stoljeća kada se vode borbe političkih obitelji sredine protiv ekstrema koji teže njihovu uništenju. Ali, naglašava Bruneteau, epoha je obilježena i procvatom komunističkog mita i identifikacijom fašizma kao apsolutnog zla. Riječju, za dio inteligencije sjećanje na totalitarizam ostaje diferencirano i selektivno.⁴⁴

Unatoč tim preprekama koje su nanijele društvena praksa, teorijska uporaba i politička osjetljivost, Bruneteau poduzima tri pravca istraživanja.

U prvom izlaže genealogiju koncepta totalitarizma. Ustanovljujući genealogiju samoga koncepta, Bruneteau pokazuje koliko su značenje imale okolnosti u njegovoj postupnoj gradnji, ali i precizno određuje, što je za našega čitatelja napose korisno, metodologijske i etičke perspektive njegove točne uporabe. Potom proučava uvjete u kojima je moguć nastanak povišenoga fenomena kao takvog. Osvjetljavajući genezu totalitarne logike,

42 *Ibid.*, str. 9.

43 *Ibid.*, str. 10.

44 To se pokazalo, napominje Bruneteau, i prilikom objavljivanja *Le livre noir du communisme* (1997). Vidi, hrv. izd. S. Courtois i dr. *Crna knjiga komunizma*, Politička kultura i Golden marketing, Zagreb, 1999.

Bruneteau daje pregled njezinih intelektualnih pokretača. Naposljedku opisuje konkretne totalitarizme. Na temelju fašističke Italije, nacističke Njemačke i staljinističkoga Sovjetskog Saveza pokazuje da je totalitarno iskustvo istodobno jedinstveno i različito. Ono što bitno određuje Bruneteauovo poimanje totalitarizma jest naglašavanje namjere, intencije totalitarne diktature da utemelji novi svijet, novi ljudski rod. I drugo, pokazivanje tri dimenzije: nepolitičke, ideologijske i terorističke, akozmičke totalitarne logike, te nesvodljive prirode "totalitarne vladavine" odnosno režima, i razumijevanje totalitarizma kao situacije i kao dovršenosti.⁴⁵ I na kraju, iako ne manje važno, to je kao i u intelektualnom "krugu" kojemu Bruneteau pripada (F. Furet, S. Courtois itd.), demokratska valencija istraživanja i kritike totalitarizma. Drugim riječima kazano, iako je u središtu njegova interesa proučavanje tih novih tiranija, ono se nikada ne udaljava od općenitijeg razmišljanja o demokraciji. Sakralizirana Zajednica (nacija, rasa, klasa) i isključenje Drugoga (liberala, Židova, građanina) oblikuju totalitarnu fantazmu koja uistinu pruža potpuno obrnutu sliku od imaginacije jednoga demokratskog društva.⁴⁶

7.

Točke izvornosti totalitarizma kao teorijskoga koncepta pomažu da se upozori na neke poteškoće na koje on nailazi.

Prvi je problem datiranje totalitarizma. Ili drugačije rečeno: treba li taj koncept primijeniti retrogradno i/ili antidatirati na sve epohe ili samo na nešto što je ovovremeno. Istraživači totalitarizma uglavnom se slažu da antidatiranje totalitarizma na razdoblje starih Grka,⁴⁷ na hidraulična društva,⁴⁸ ili na gotovo cijelu povijest⁴⁹ nije prihvatljivo. Trošenje pojma koji označava novu stvarnost na prošlost, sprečava nas da vidimo lice vlasti bez presedana ili sjevlasti. Novi intenzitet, kapilarnost i snagu prodiranja u cjelinu društva i/ili svih sfera ljudskoga života ima samo onaj režim za koji je totalitarizam primjeren pojam.

Drugi problem je onaj koji proizlazi iz obuhvatnosti i empirijske opstojnosti totalitarnog koncepta. Riječ je, s jedne strane, o prigovorima da tota-

45 Usp. B. Bruneteau, *nav. dj.* 64-68.

46 B. Bruneteau, *nav. dj.* str. 122, 9 i dr. „Proces decivilizacije crni, smeđi ili crveni, uistinu nije malo pridonio da se ova posljednja (demokracija, R. K.) usprkos svojoj dvoznačnosti i nesavršenostima upiše u bit čovječanstva“ (*Ibid.* str. 199). I/ili, „može li se zaboraviti da se totalitarna pustolovina stoljeća slomila na snazi otpora i privlačnosti demokracije? (*Ibid.*, str.63).

47 G. Sartori, *nav. dj.*, str. 170

48 Riječ je o poznatoj analizi u knjizi Karla A. Wittfogela, *Orijentalna despotija*, Globus, Zagreb, 1988.

49 Za E. H. Carrja je povijest slijed totalitarizama osim, po njemu, kratkoga »razdoblja individualizma«; vidi: E. H. Carr, *L'Influenza Sovietica sull' Occidente*, Firenze, 1950, str. 153-157. K. Popper smatra da je totalitarni fenomen rezultat duge autoritarne tradicije čije začetak on vidi u Platona. (Usp. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beograd, 1993).

litarizam kao pojam i/ili "tip" režima nije upotrebljiv jer skriva različite slučajeve, i prigovara da je totalitarizam, nakon rasapa komunizma, kao pojam bespredmetan, s druge strane. U vezi s prvim, nitko nije tvrdio da npr. diktaturu kao klasifikacijski i teorijski pojam treba ukinuti zato što su diktature različite, što bi trebalo vrijediti i za totalitarizam, a drugi prigovor, ako ostavimo po strani "smrt i uskrsnuće" tih režima, gubi iz vida da je ovdje riječ o idealtipskom pojmu koji, iz teorijskih i praktičnih razloga, treba, kako to misli G. Sartori, ne napustiti već "izbrusiti" da bismo središnju ideju i aspekte toga režima koji vodi "do velike političke kasarne"⁵⁰ bolje zahvatili i razumjeli.

Treće, metodološki gledano, koncept totalitarizma trpi brojne prigovore. Politološkim određenjima totalitarizma kritika je opetovano upućivala prigovor da se radi o statičkom konceptu, iza čega stoji tvrdnja da je specifičnost totalitarne diktature ne u njezinim strukturnim oznakama već u dinamičko procesnim faktorima.⁵¹ I dalje, dugo se vodila diskusija oko planiranja⁵² kao ishodišta totalitarizma i osporavanja te teze su uglavnom prihvaćene, kao i ona o "tehnološkom aspektu totalitarizma". Radi se o tomu da je u diskusiji s autorima koji smatraju da se tehnološki aspekt totalitarizma posebno iskazuje u oblasti naoružanja i komuniciranja, ali je involviran i u teror tajne policije, pokazano da moderna tehnologija uvećava efikasnost ugnjetačke moći, ali i upozoreno na to da kada je riječ o primjeni te tehnologije u navedenim sferama društva i države,⁵³ onda to nije *differentia specifica* totalitarne diktature.

Četvrto, više je istraživača i/ili kritičara totalitarizma upozoravalo kako će se taj režim, suočen s kritičnom masom za promjene prije raspasti nego se reformirati; H. Arendt je pokazala da on uvijek nosi klice vlastite propasti; a C. Lefort je pisao da totalitarizam nikada ne uspijeva ostvariti svoje ambicije, tomu bismo mogli dodati misao B. Bruneteaua da je "totalitarizam dovršen samo u svijetu koji je stvorio G. Orwell."⁵⁴

50 G. Sartori, *nav. dj.*, str. 173.

51 M. Jänicke, *nav. dj.* str. 144.

52 K. Lenk, »Aspekte der gegenwärtige Planungsdiskussion in der Bundesrepublik«, u: *Gesellschaft, Recht und Politik*, W. Abendroth, Berlin, 1968, str. 186.

53 J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Bnd. 1, Frankfurt, 1981.

54 B. Bruneteau, *nav. dj.* str. 45.

Summary

Totalitarianism, which has been widely present in the modern political discourse, was first observed between the two world wars, defined only in the fifties and rediscovered in the mid seventies. As much as it still raises disputes as a theoretical conception, it represents a relevant and irreplaceable issue in political-science analysis. It is in this context that the author analyzes authenticity and theoretical definition of totalitarianism in the works of H. Arendt, R. Aron and C. Lefort from the one side, and in the works of C. Friedrich, Z. Brzezinski and F. Neumann on the other. The author particularly refers to the recent historical and political-science study of B. Bruneteau.